

tor de moure's per un text que, més enllà de l'anècdota narrada, més enllà de l'exercici d'estil, és una invitació a descobrir les múltiples complicitats que l'autor vol establir amb el lector.

Interessantíssims són, al nostre entendre, els exemples d'intertextualitat no formal entre patrons còmics i elegíacs, tant grecs com llatins. Precisament l'estudi de la incidència eventual de temes i motius divulgats per autors com ara Plaute i Propèrci ens obre un nou camí per recórrer. D'ara endavant, caldrà, a parer nostre, abordar de forma sistemàtica la qüestió de la influència dels clàssics llatins en la literatura imperial grega, difícil d'escrutar per dos motius: l'actitud resistencialista dels autors, que, en un intent de recrear un món grec ideal, obvia qualsevol referència a la presència romana, i la diferència de la llengua, que emmascara les relacions d'intertextualitat. Drago és, doncs, una autèntica pionera en aquesta via.

Prenent en consideració el fet que l'epistolari d'Aristènet és literatura bastida sobre la tradició i, com a tal, adreçada a lectors que coneixen i que comparteixen un

mateix univers referencial, l'«*affettazione scholastica*», en paraules de Drago, ha de ser entesa com una manipulació dels registres literaris amb una intenció irònica intel·lectualista. En resum, i valorant el llibre de Drago sobre els fonaments de la tradició exegètica a l'entorn d'Aristènet, podem afirmar que tenim per primer cop una edició comentada d'aquest autor que ens permet de situar-lo en la història de la literatura grega i de la tradició clàssica en la seva justa mesura; de valorar-lo amb criteris més objectius sobre la sòlida base de la genealogia literària proposada. Sens dubte, aquesta edició comentada de l'epistolari d'Aristènet serà, a partir d'ara, una eina indispensable per a qui cerqui un coneixement en profunditat, no només d'aquest autor, sinó també de l'epistolografia grega de ficció en tota la complexitat que presenta.

Joan Pagès Cebrian

Universitat Autònoma de Barcelona

CORBIER, Mireille i GUILHEMBET, Jean-Pierre (dir.)

L'écriture dans la maison romaine

París: De Boccard, 2011, 426 p.

De l'Archéologie à l'Histoire

ISBN 978-2-7018-0314-2

El volum reuneix els treballs d'un col·loqui internacional organitzat per l'USR 710 del CNRS, que, sota la direcció de M. Corbier i J.-P. Guilhembet, aplega un total de dinou capítols a càrrec d'eminentes especialistes de diversos països (el Regne Unit, els EUA, França, Espanya, Itàlia, Suïssa i Tunísia) sobre la temàtica de què tracta.

Quan es parla d'inscripcions, tots sabem que les que omplien els espais públics i les necròpolis, gravades sobre materials durables com ara la pedra o el bronze, s'enduen la part del lleó. L'estudi de l'escriptura din-

tre dels espais domèstics ha atret una atenció menys àmplia, però no per això és mancada de tradició, segons destaca la mateixa M. Corbier a la presentació de l'obra que ressenyem aquí (p. 7-46). Aquestes planes que obren el llibre són tota una declaració d'intencions i programàtica. En destaquen el que aporten els diferents autors sobre els múltiples aspectes que són il·luminats gràcies als escrits sobre objectes i estructures arquitectòniques i ornamentals de les cases romanes, que corresponen, però, a cases benestants. Ben sucoses són les

reflexions conclusives que tanquen aquesta presentació, que deixa sempre la porta oberta a la discutida qüestió sobre el grau d'alfabetització que hi havia al món romà.

El llibre s'estructura en quatre parts, ben equilibrades. La primera es dedica a la diversitat de cases i a la diversitat d'escrits. L'enceta J.-P. Guilhembet, que centra la seva atenció sobre el paper del testimoni escrit per a la identificació dels propietaris de *domus* de la ciutat de Roma (p. 47-74), manejant un gran nombre de dades que permeten fer un acurat estat de la qüestió, recopilat en uns útils quadres a la fi del treball. Tot seguit, F. Pesando (p. 75-98) tracta d'un tipus d'inscripcions que varen arribar ja gravades als espais domèstics, atès que es tracta de les marques de pedrera presents a les *domus* vesuvianes, que permeten fer unes observacions ben interessants sobre els instruments emprats pels constructors i la disposició dels paraments d'*opus reticulatum*. El tercer capítol, a càrrec de M. T. Broatwright, estudia els *elogia* dels *Volusii Saturnini* a *Lucus Feroniae* i l'educació del servei domèstic (p. 99-111). Tornant sobre aquesta documentació epigràfica excepcional de la vil·la suburbana, l'autora aprofundeix sobre la classe dependent de les famílies dels poderosos, especialment en l'àmbit de l'educació. Al capítol 4 (p. 113-135), I. Fauduet hi examina els escrits associats a les divinitats dintre de la casa parlant del seu context arqueològic i del suport on van ser realitzats, ja siguin altars, parets o, més rarament, objectes, tot evidenciant que les invocacions a les divinitats responen a motivacions ben diverses. Els dos darrers articles d'aquesta primera part tracten dels aspectes màgics, tan arrelats a les creences supersticioses dels romans; en primer lloc, R.S.O. Tomlin (p. 137-144) presenta els encantaments protectors a Britània parlant amb més deteniment de tres textos mèdics, i, tot seguit, S. Follet revisita una inscripció coneguda però poc estudiada en temps recents: l'esfera màgica d'Atenes (*JG II2 2787 = EM 2260*, p. 145-163). Es tracta d'un treball de gran erudició que té el mèrit

de mirar d'interpretar uns textos i unes imatges prou obscurs.

La segona part se centra a la casa, lloc de memòria, i conté quatre articles. La inauguren C. Badel i P. Le Roux (p. 167-188) amb les tèsseres i les *tabulae* a l'espai domèstic que testimonien els pactes d'hospitalitat i de patronat, en relació amb l'estatut de la casa, que serveixen al mateix temps d'exaltació de la família i de les virtuts del patró. Al capítol 8, G. Camodeca torna sobre el tema del qual és un gran especialista, els arxius privats de *tabulae ceratae* i de papirs de Pompeia i Herculà: cases, ambients i modalitats de conservació (p. 189-209), centrant-se en els llocs concrets de troballa, que permeten concloure que les tauletes acostumaven a guardar-se a les plantes superiors de la casa, en petits armariets o en capsets de fusta o bé en prestatges adossats a les parets. El capítol 9 el devem a A. Bérenger, qui parla del paper i l'estatut dels arxius conservats a l'espai domèstic: el cas dels documents administratius i jurídics (p. 211-223), aspecte ben suggerent, ja que permet d'aprofundir en els arxius privats, com és el cas dels papirs del desert de Judea (arxius de Babatha). El capítol 10 (p. 225-241) el signa M. Corbier, qui el dedica al retrat i a la memòria familiar i genealògica: dels textos a les imatges i de les imatges als textos, en relació amb la memòria dels avantpassats, partint de Plini i d'altres escriptors llatins, amb aportació d'alguns elements d'art romà al final, per examinar en quin cas es privilegia la imatge i en quin, el text, fent notar, però, el paper escadusser de les dones als *stemmata* de la noblesa romana.

La tercera part conté cinc capítols i es titula «Text i imatge, suports de missatge». Obre el foc J. Lancha (p. 245-261) i ho fa amb un tema que li és molt familiar: la cultura de les elits segons les inscripcions i/o les il·lustracions d'escenes literàries als mosaics tardans d'Hispania, examinant les escenes èpiques de cinc vil·les de la península Ibèrica i les escenes teatrals de tres vil·les més, que fan veure la diversitat d'interessos dels seus propietaris respec-

tius, els quals escollien aquestes representacions preferentment per als seus triclinis. Continuant amb els suports musivaris, J. Gómez Pallarès desenvolupa l'escriptura que es trepitja: inscripcions sobre mosaic en els espais privats d'Hispania (p. 263-278). Basant-se en els estudis i en els *corpora* editats per ell mateix, en selecciona uns quants exemples, vuit de no cristians i cinc de cristians, tot distingint els àmbits en què es diposaven els paviments. El capítol 13, que va a càrrec de R. Hanoune (p. 279-290), continua tractant de paviments de mosaic i d'inscripcions, en aquest cas de les cases d'Àfrica, fent passar a segon terme la decoració figurada per tal d'aprofundir en la cultura dels nord-africans. A continuació, ve el treball de R. Brethes sobre el plaer de veure i el plaer d'escriure a l'espai privat a l'època romana: ἡ ἐκφοράσις en qüestió (p. 291-313), que permet entrar en l'educació dels homes cultivats del món hel·lènic o grecoromà. Tanca aquesta part l'aportació d'A. Beschaouch (p. 315-328) sobre *Invide vide*, la competició pública entre les sodalitats africoromanes i el ressò que va tenir a l'espai domèstic, que és una fita més en la seva llarga trajectòria sobre aquesta temàtica i que reuneix tant fonts arqueològiques com epigràfiques.

La darrera part, la quarta, toca els escrits del món quotidià. R. Frei-Stolba ens parla de les etiquetes de plom (p. 331-344), tot presentant primer dos documents trobats a Suïssa per fer, a continuació, un valuós estat de la recerca, on, evidentment, surten de seguida a la llum les més de mil peces de Siscia. El capítol 17 (p. 345-378) el desenvolupa I. di Stefano Manzella sobre els *signacula ex aere*, els antics segells romans de bronze i les empremtes que deixaven, que és un treball compilatori de totes les dades possibles sobre aquesta temàtica, sense oblidar les anàlisis espectromètriques. Passem al capítol 18, en el qual M. Cullin-Mingaud i S. Dardaine tracten de l'escriptura sobre els objectes de la vida quotidiana (p. 379-

400). Els autors d'aquest apartat tenen en compte tot el ventall de possibilitats, que va de la decoració a l'objecte utilitari, portadors d'un missatge i també parlants en primera persona. Les conclusions a les quals s'arriba pensem que són clarividents: «[...] au vu de la masse des objets en circulation, ils constituaient cependant une minorité, même si celle-ci est loin d'être négligeable». Tanca aquesta part i el llibre el text d'A. Wallace-Hadrill sobre et fet de ratllar la superfície, el cas de l'estudi dels esgrafats domèstics de Pompeia (p. 401-422), on posa damunt la taula el pes dels més de deu mil grafitos de Pompeia, tot prenent com a exemple l'*insula* 9, els cartells electorals, les àmfores i alguns dels grafitos de les cases, per tornar a replantejar la qüestió de la *literacy* al món romà.

Després d'haver examinat els continguts del volum que han dirigit M. Corbier i J.-P. Guilhembet, hem de reconèixer que som davant d'una obra cabdal, amb una bona estructura interna, ja que tracta tots els aspectes de l'escriptura dintre dels espais domèstics amb una minuciosa atenció a la relació entre el text i la imatge. En tots i cadascun dels casos, s'ha confiat el tractament a grans investigadors, bons coneixedors de les matèries respectives, que s'han esmerçat a presentar, amb nous enfocaments i estats de la qüestió, els capítols que signen. Cal destacar la riquesa de la il·lustració, que permet que el lector tingui a la mà un valuós complement del text, que, d'altra manera, seria més feixuc de comprendre i, al mateix temps, proporciona un instrument ben útil de comprovació. Tot això converteix el llibre que hem anat comentant en una obra de referència indispensable per a l'escriptura no pública del món romà.

Isabel Rodà

ICAC-UAB

isabel.roda@uab.cat

